

ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы
Отечественная история
History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2024. № 27 (1)

Редакция

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Алматы қ., Қазақстан)

E-mail: kabulzia@rambler.ru Тел.: +77014070164

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Редакциялық алқа

Аязан Бүркітбай Фелманұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары (Астана, Қазақстан) Scopus Author ID: 58655559700; ORCID

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі Республикалық орталығының директоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Мемлекет тарихы институтының директоры (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Әжіғали Серік Ескендірұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Шығыс елдері архитектурасы Халықаралық академиясының корр.-мүшесі; Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Әлімбаев Нұрсан, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Вильмено Анне-Мари, антропология докторы, Лувен католик университетінің профессоры (Лувен, Бельгия); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, эксперименталды археология ғылыми-зерттеу лабораториясының ғылыми қызметкері, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Margulan Centre, «YMAI» Халықаралық ғылыми-зерттеу лабораториясының жетекшесі (Қазақстан – Украина); ORCID

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыпшақтану Халықаралық институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Қушқұмбаев Айболат Қайырсылаұлы, тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, антропология докторы, профессор (Сеул, Корея); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Оксфорд, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Мотузаите-Матузевичюте, Гидре, Археология докторы, профессор, "Биоархеология" ғылыми орталығының жетекшісі, Вильнюс университеті, Вильнюс қ., Литва; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Муминов Әшірбек Құрбанұлы, тарих ғылымдарының докторы, арабист, профессор, ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Стамбул, Түркия); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Мұқтар Әбілсейіт Қапизұлы, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Оно Рюосуке, тарих ғылымдарының докторы, Васеда университетінің антропология (Токио, Жапония);

Отепова Гульфира Елубаевна, Тарих ғылымдарының докторы, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры Павлодар қ., Қазақстан; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Оутрам Алан, археология ғылымдарының докторы, профессор, археология және тарих департаменті, Эксетер университеті (Эксетер, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Өмер Құл, әлеуметтік ғылымдар докторы, Стамбул университетінің профессоры (Стамбул, Түркия); ORCID

Петер Финке, PhD, Макс Планк атындағы Институтының профессоры, Цюрих университеті (Цюрих, Швейцария); Scopus Author ID: 55124700300

Садвокасова Закиш Төлеханқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Саидов Ильхомжон Мухиддинович, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Самарқан, Өзбекстан); ORCID

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Италияның Болонья Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясының меңгерушісі (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Уяма Томохико, PhD, Хоккайдо университетінің Славян-Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Саппоро, Жапония); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); Scopus Author ID: 55124700300; ORCID

Жауапты редактор

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы

Ғылыми редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Әбікей Арман Мұратұлы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшы

Копеева Сания Жуматайқызы

Редакция

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан). E-mail: kabulzia@rambler.ru; Scopus Author ID: 56195670100; ORCID.

Члены редакционной коллегии

Абиль Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор, директор Института Истории государства РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Ажигали Серик Ескендерович, доктор исторических наук, профессор, Главный научный сотрудник, почетный заведующий отделом этнологии и антропологии Института Истории и этнологии (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Абусеитова Меруерт Хуатовна, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук РК; директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Аяган Буркитбай Гелманович, доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства, (г. Астана, Казахстан); Scopus Author ID: 58655559700; ORCID

Вильмено Анне-Мари, доктор антропологии, профессор Католического университета Лувен, (Бельгия, Лувен); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Исмагулов Оразак Исмагулович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК, член-корр. Болонской АН (Италия), заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, научный сотрудник Научно-исследовательской лаборатории экспериментальной археологии, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Margulan Centre, заведующая Международной научно-исследовательской лабораторией «YMAI» (Казахстан – Украина); ORCID

Кумеков Болат Еимухамбетович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК; директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Алматы) Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Кушкымбаев Айболат Кайрсылович, доктор исторических наук, главный научный сотрудник, профессор кафедры регионоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, Сеул); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Мотузайте-Матузевичюте, Гидре, Доктор археологии, профессор, руководитель Научного центра «Биоархеология» Вильнюсского университета, г. Вильнюс, Литва; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Муктар Абильсеит Капизович, Директор РКП «Государственного историко-культурного музей-заповедник «Сарайшык», доктор исторических наук, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Муминов Аширбек Курбанович, доктор исторических наук, арабист, профессор; Консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Нурсан Алимбай, кандидат исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Омер Кул, доктор социальных наук, профессор Стамбульского университета; (Турция, Стамбул); ORCID

Оно Рюосуке, доктор исторических наук, антрополог Университет Васеда (Япония, Токио);

Отенова Гульфира Елубаевна, Доктор исторических наук, профессор Павлодарского педагогического университета им. А. Маргулана. г. Павлодар, Казахстан; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Оутрам Алан, доктор археологии, профессор департамента археологии и истории университета Эксетер (г. Эксетер, Великобритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Садвокасова Закиш Тулехановна, доктор исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Уяма Томоико, PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований Университета Хоккайдо (Япония, Саппоро); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); Scopus Author ID: 55124700300

Ответственный редактор

Муканова Гюльнар Кайроллиновна

Научные редакторы

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Абикей Арман Мурадович

Мурзаходжаев Куаныш

Технический секретарь

Копеева Сания Жуматаевна

Editorial Team

Editor-in-Chief

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan) E-mail: kabulzia@rambler.ru
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Editorial board members

Abil Erkin Amanzholovich, doctor of historical sciences, professor, director of the of the Institute of history of state of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Abusseitova Meruert Khuatovna, doctor of historical sciences, professor, corresponding member of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Republican information center for studies of the historical materials (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Alimbay Nursan, candidate of historical sciences, professor; chief researcher of the C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty). Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Ayagan G. Burkitbay, Professor of History, Deputy Director of the Institute of State History Institute of Republic of Kazakhstan, (Astana, Kazakhstan); Scopus Author ID: 58655559700; ORCID

Azhigali Serik Yeskendirovich, doctor of historical sciences, professor, chief researcher, emeritus head of the department of ethnology and anthropology of the Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Ismagulov Orazak Ismagulovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, corresponding member of the Bologna Academy of sciences (Bologna, Italy), head of the physical anthropology laboratory of the National museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Krupa Tatiana Nikolaevna, Researcher at the Research Laboratory of Experimental Archaeology, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Margulan Centre, Head of the International Research Laboratory "YMAI" (Kazakhstan – Ukraine); ORCID

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Internal institute of Kypshak studies of the al-Farabi Kazakh national university, professor of Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Kushkumbayev Aibolat Kairslyamovich, doctor of historical sciences, chief researcher of the regional studies department of the Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Morrison Alexander, PhD, professor New College, Oxford (Great Britain, Oxford); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Motuzaitė-Matuzevičiūtė, Giedre, Professor (Archaeology), Full Professor, a head of Bioarchaeology Research Centre at Vilniaus Universitetas, Vilnius, Lithuania; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Muktar Abilseit Kapizovich, Director of the State Historical and Cultural Museum-preserve “Saraishyq” - Doctor of Historical Sciences, Professor; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Myong, Soon-ok, doctor of anthropology, associate professor (Republic of Korea, Seoul); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Muminov Ashirbek Kurbanovich, doctor of historical sciences, arabist, professor; consultant of the General director on organizational affairs OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Omer Cul, doctor of social sciences, professor of Istanbul university (Turkey, Istanbul); ORCID

Ono Ryosuke, PhD, anthropologist Waseda University (Japan, Tokyo);

Otepova Gulfira Elubayevna, Doctor of Historical Sciences, Professor Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Outram Alan, Doctor of archeology, professor, Department of Archaeology and History, University of Exeter (Exeter, UK); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Peter Finke, PhD, professor of the Max Planck institute, Zurich university (Switzerland, Zurich); Scopus Author ID: 55124700300; ORCID

Sadvokassova Zakish Tleukhanovna, doctor of historical sciences, professor; chief researcher of the C.C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Uyama Tomohiko, PhD, professor of the Slavic-Eurasian researches Center of Hokkaido University (Japan, Sapporo); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Vuillemenot Anne-Marie, doctor of anthropology, professor of the Catholic university of Luven, (Belgium, Luven); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Executive Editor

Mukanova Gulnar

Scientific Editors

Kasymova Didar

Abikey Arman

Murzakhodzhayev Kuanysh

Technical secretary

Kopeyeva Saniya

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 1, pp. 132-149, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_1_132-149

ОРЫНБОР ЕРЛЕР ГИМНАЗИЯСЫ ЖӘНЕ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ

Оразгүл Хасенқызы Мұхатова¹, Рашид Ешенұлы Оразов²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Гуманитарлық ғылымдар магистры, аға ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-5473-2050>. E-mail: r.o.e@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024
© Мұхатова О.Х., Оразов Р.Е., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Ресей империясында XIX-XX ғасырдың басында орта білім беретін губерниялық училищелер немесе гимназиялар ашылды. Бұларды бітіргендер жоғары оқу орындарына (университеттерге) түсу, әртүрлі мекемелерде қызмет етуге құқығын иеленді. Мұндай оқу орындары оқыту әдістемесімен ғана емес тәрбие ісімен де танымал болды. Қазақ даласында жұмыс істеген орта оқу орындарының бірі 1868 жылы ашылған Орынбор ерлер гимназиясы еді. Гимназия ашу және оқу ғимаратын салу үшін тұрғындар арасында қайырымдылық қоры ұйымдастырылды. Осы қордан қазақ балаларына шәкіртақы тағайындалды. Бұл гимназияда Әбубәкір Алдияров, Сәлімгерей Нұралыханов, Ғали (Қали) Ибрагимов, Ғали-Ахмет Арынғазиев сынды Алаш қайраткерлері білім алды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Орынбор ерлер гимназиясының ашылу тарихын, оқушыларды қабылдау, пансионда тұру ережелерін, оқытушылар құрамын, оқу орнының әлеуетін, ерекшеліктерін айқындау; гимназиядағы Алаш қайраткерлерінің білім алуын және қызметке орналасуын зерттеу; қазақ балаларының VIII-сынып оқушыларының тізімі көрсетілген құжат бойынша үлгерімін, тәртібін, сынақ тапсыруын, сабақтан қалу себептерін, түлектерге берілген мінездемелерді талдау; гимназияның Алаш қайраткерлерінің тұлға болып қалыптасуына ықпалын анықтау. *Нәтижелер.* Мақалада архив деректері бойынша Орынбор оқу округіне қарасты ерлер гимназиясының XX ғасырдың басында білім алған Алаш қайраткерлері зерттелді. Гимназияда қазақ балалары пансионда тұрып, орыс, грек, латын, француз, неміс, тілдерін меңгерді, логика, алгебра, геометрия, тарих, география пәндерін оқып, сынақ тапсырды. Олар барлық күш-жігерін білім алуға жұмсады. Қабілеттерінің, сабақтарға үнемі қатысуының арқасында жақсы білім нәтижелеріне қол жеткізді, білім қорын жинақтады, қоғамдық ортада өздерін ұстауға,

жауапкершілік, еңбекқорлық, адалдық, адамгершілік қасиеттерді бойларына сіңірді. *Қорытынды.* Орынбор ерлер гимназиясы арқылы Алаш қайраткерлері болашаққа жолдама алды. Жоғары оқу орындарына түсіп, мамандық алды. Олар өз замандарынан озық ойлы, білімді, мәдениетті тұлға ретінде еліне адал қызмет етті.

Түйін сөздер: Орынбор, гимназия, оқу округі, тәлімгер, пансион, сынып, сабақ, үлгерім, куәлік, Алаш

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Алаш қозғалысының жетісулық қайраткерлері: тағдырлары және мұрасы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 14872226).

Дәйексөз үшін: Мұхатова О.Х., Оразов Р.Е. Орынбор ерлер гимназиясы және Алаш қайраткерлері // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1. Бб. 132-149. (Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_132-149

ORENBURG MEN'S GYMNASIUM AND ALASH FOLLOWERS

Orazgul Khasenovna Mukhatova¹, Rashid Eshenovich Orazov²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher
<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master of humanities, senior researcher
<https://orcid.org/0000-0002-5473-2050>. E-mail: r.o.e@mail.ru

Abstract. Introduction. In the 19th and early 20th centuries, provincial schools, or gymnasiums, were opened in Russia for secondary education, the completion of which gave the right to enter higher educational institutions (universities) and serve in various institutions. Such educational institutions became famous not only for their teaching methods, but also for their education. One of the secondary educational institutions operating in the Kazakh steppe was the Orynbor men's gymnasium, which opened in 1868. A charitable foundation was organized among the residents for the opening of a gymnasium and the construction of an educational building. From this fund, scholarships were awarded to Kazakh children. Such Alash workers as Abubakir Aldiyarov, Salimgerey Nuralykhanov, Gali (Kali) Ibragimov, Gali-Akhmet Aryngaziev studied in this gymnasium. *Goals* – determine the history of the opening of the Orenburg Men's Gymnasium, the rules for admitting students to the educational institution and boarding school, its teaching staff, potential and features; study the education in the gymnasium and the employment of Alash workers; analyze the performance of Kazakh children, the procedure for taking tests, reasons for absenteeism, characteristics of graduates according to the list of students in grade VIII; determine the influence of the gymnasium on the formation of the personality of Alash figures. *Results.* The article uses archival data to study Alash workers who studied at the men's gymnasium at the beginning of the 20th century, which was subordinate to the Orenburg educational district. In the gymnasium, Kazakh children lived in a boarding house, studied Russian, Greek, Latin, French, German, studied logic, algebra, geometry, history, geography and passed tests. They put all their strength and effort into getting an education. Thanks to their efforts, abilities, and regular attendance at classes, they achieved good results in their studies, accumulated

knowledge, learned to behave in a public place, and they absorbed such moral qualities as responsibility, hard work, and honesty. *Conclusions.* Through the Orenburg men's gymnasium, Alash figures received a ticket to the future. We entered higher educational institutions and received a specialty. As smart, educated and cultured individuals, ahead of their time, they faithfully served their country.

Keywords: Orenburg, gymnasium, educational district, student, boarding school, class, lesson, academic performance, certificate, Alash

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Zhetysu figures of the Alash movement: destinies and heritage» (Registration number AP 14872226).

For citation: Mukhatova O.Kh., Orazov R.E. Orenburg men's gymnasium and Alash workers // *Otan tarikhy*. 2024. Vol. 27. No. 1. Pp. 132-149. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_132-149

ОРЕНБУРГСКАЯ МУЖСКАЯ ГИМНАЗИЯ И ДЕЯТЕЛИ АЛАШ

Оразгуль Хасеновна Мухатова¹, Рашид Ешенович Оразов²

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
магистр гуманитарных наук, старший научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-5473-2050>. E-mail: r.o.e@mail.ru

Аннотация. *Введение.* Ресей империясында В XIX-начале XX века в России открылись губернские училища, или гимназии для получения среднего образования, окончания которых давало право поступать в высшие учебные заведения (университеты), служить в различных учреждениях. Такие учебные заведения прославились не только методикой обучения, но и воспитанием. Одним из средних учебных заведений, работавших в казахской степи, была Орынборская мужская гимназия, открывшаяся в 1868 году. Среди жителей был организован благотворительный фонд для открытия гимназии и строительства учебного здания. Из этого фонда были назначены стипендии казахским детям. В этой гимназии учились такие деятели Алаш, как Абубакир Алдияров, Салимгерей Нуралыханов, Гали (Кали) Ибрагимов, Гали-Ахмет Арынгазиев. *Цель и задачи исследования* – определить историю открытия Оренбургской мужской гимназии, правила приема учащихся в учебное заведение и пансион, ее преподавательский состав, потенциал и особенности; изучить получение образования в гимназии и трудоустройства деятелей Алаш; анализировать успеваемости детей-казахов, порядок сдачи зачетов, причины прогулов, характеристики выпускников согласно списку учащихся VIII классов; определить влияние гимназии на формирование личности деятелей Алаш. *Результаты.* В статье по архивным данным изучены деятели Алаш, обучавшиеся в мужской гимназии в начале XX века, которая подчинялась Оренбургскому учебному округу. В гимназии казахские дети жили в пансионе, изучали русский, греческий, латынь, французский, немецкий языки, изучали логику, алгебру, геометрию, историю, географию и выдерживали испытания. Все свои силы, старание

они вложили в получение образования. Благодаря стараниям, способностям, регулярному посещению занятий они добились хороших результатов в учебе, накопили знания, научились вести себя в общественном месте, они впитали в себя такие моральные качества как ответственность, трудолюбие, честность. *Выводы.* Через Оренбургскую мужскую гимназию деятели Алаш получили путевку в будущее. Поступили в высшие учебные заведения и получили специальность. Как умные, образованные и культурные личности, опередившие свое время они верно служили своей стране.

Ключевые слова: Оренбург, гимназия, учебный округ, воспитанник, пансион, класс, урок, успеваемость, свидетельство, Алаш

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Жетысуские деятели движения Алаш: судьбы и наследие» (регистрационный номер: AP 14872226).

Для цитирования: Мухатова О.Х., Оразов Р.Е. Оренбургская мужская гимназия и деятели Алаш// Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 1С. 132-149. (На Каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_1_132-149

Кіріспе. XIX ғасырдың соңында Орынборда ашылған ер балалар гимназиясы өлкедегі оқу-ағартудың дамуына және жергілікті халық өкілдерінің білім алуына қолайлы жағдай тудырды. Гимназияның Орынбор оқу округіне қаратылуы оны қаржылай, мамандармен, құралдармен, т.б. қамтамасыз ету мәселелерін шешуді жеңілдетті. Орынбор губерниясы тұрғындарының жеткіншек ұрпақтың білім алуы үшін қайырымдылық қорын құруы қазақ балаларының орта білім алуына айтарлықтай көмегін тигізді. Архив құжаттары XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында гимназияда Әбубәкір Алдияров, Сәлімгерей Нұралыханов, Ғали (Қали) Ибрагимов, Есмұрат Айшуақов, Сүлеймен Ибрагимов, Әбубәкір Сейдалин, Мәжит Шомбалов, Ахмет Арынғазиев, Оспан Бөлтіріков, Әбубәкір Балғымбаев, Иса Қисықов, Қарасай Қойайдаров, Нұрмұхамед Калменов, Өтеген Бөлебаевтың оқығанын дәйектейді. Гимназияда балалар шәкіртақыға оқыды. Оқу орны қазақ балаларының білімдерін ары қарай жалғастыруына мұрындық болды. Ерлер гимназиясы орынборлық қазақ жастарының ұлтжанды, халқының азаттығын қара басының қамынан жоғары қоятын тұлға ретінде қалыптасуына әсер етті. Олар бірнеше шет тілдерін оқып, орыс тілін еркін меңгерді. Ресеймен тағдырын қосқан елдің болашағы мәдениет пен ғылымда екендігін байқаған жастар терең білім алуды, көзі ашық, көкірегі ояу азамат болуды көздеді. Осындай мақсатқа қол жеткізудің бастамасы Орынбор ерлер гимназиясындағы алған білімдері еді. Танымалдығы өлкеге жайылған оқу орнында білім алып қана қоймай, қоғамдық өмірді таныды, орын алған оқиғалар мен үдерістерді түсінуге ұмтылды. Қазақ жастары, соның ішінде Әбубәкір Алдияров I дүние жүзілік соғыс басталған кезде Ә. Бөкейхановтың Земство Одағына көмек ретінде оқыған, жоғары білімді жас азаматтарға арнаған үндеуін қабыл алды. Ол қара жұмысқа алынған қазақтар арасында дәрігер болып жұмыс істеді. Орынборлық гимназистер XX ғасырдың бас кезіндегі ұлт-азаттық қозғалыстың белсенді мүшелері ретінде Қазақ елінің тәуелсіздігі үшін күреске араласты. Алашорда үкіметінің мүшелігіне және мүшелікке кандидат болып тағайындалды. Алашорданың Қостанай уезі комитетінің төрағасы және Торғай облысы комитетінің мүшелері ретінде өлкенің қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени өмірінің түйткілдерін шешті. Осы орайда Орынборлық Алаш қайраткерлерінің білім алудағы өмірлік белестерін зерттеу көкейкесті болып табылады. Орынбор ерлер гимназиясындағы оқу үдерісін зерделеудің қазіргі білім беру жүйесін жетілдірудегі маңызы дау тудырмайды. Отандық тарих ғылымында алаштықтардың

Орынбор ерлер гимназиясында білім алу тарихының арнайы зерттеу нысанына айналып, іргелі еңбектерді былай қойғанда салмақты ғылыми мақалалардың жарияланбауы тақырыптың өзектілігін арттыра түседі.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері. Ресей Федерациясы Орынбор облыстық біріктірілген мемлекеттік архивінде сақтаулы 79-қоры «Орынбор ерлер гимназиясы» деп аталады. Бұл қорда Орынбор ерлер гимназиясында білім алған жүздеген балалармен қатар қазақ өрендеріне қатысты құжаттар сақтаулы. Деректер түрі жағынан іс жүргізу құжаттары болып табылғанымен гимназияның қызметі және тәлімгерлердің күнделікті өмірінен мол мәлімет береді. Құжаттардан балалардың туған жылдарын, жерлерін, гимназиядан бұрын білім алған оқу орындарын, пансионда тұрғандарын, оқыған пәндерін, үлгерімін, гимназиядан кету себептерін, мінез-құлқын, алған куәліктерін және т.б. білуге болады. Алайда гимназияда оқыған қазақ балалары, соның ішінде болашақ Алаш арыстары туралы шынайы тарихи білім қалыптастыру үшін деректерді деректанулық талдаудан өткізу қажеттілігі айқын байқалады.

Орынбор ерлер гимназиясында білім алған қазақ балаларының оқу орнындағы өмірі мен күнделікті тұрмыс-тіршіліктерін өркениеттік даму тұжырымдамасы ауқымында зерделеу ұтымды (Сорокин, 1992). Білім алуды адамның рухани құндылықтарының бастысы ретінде қарастыруда өркениеттілік баламасыз бағыт болып саналады. Сонымен қатар балалардың күнделікті өмірін зерттеуде Э. Гуссерльдің «өмірлік әлем», М. Блок, Л. Феврдің, А. Люткенің күнделікті өмір тарихы («Alltagsgeschichte») күнделікті өмір тарихы, Ф. Бродельдің (Бродель, 1986) адамның күнделікті тұрмысын зерделеу бағыттары мен теориялары қолданылды. Болашақ Алаш қайраткерлерінің гимназиядан басталған тұлға болып қалыптасу үдерісін анықтауда феноменологиялық (Гуссерль, 2008) бағыттың маңызы зор. Сондай-ақ мәселені ұлттық мүдде тұрғысынан қарастыру Орынбор ерлер гимназиясында оқыған өрендердің қазақ халқының тәуелсіздігі үшін азаттық күреске белсене араласуына шынайы баға беруге қолайлы.

Артур Онкен Лавджойдың (Лавджой, 2001) эпистемология және идеялар тарихын зерттеу бағыты орынборлық Алаш қайраткерінің қоғамдық-саяси көзқарастарын зерттеуде тиімді. Э. Эриксонның (Эриксон, 1996) және Эрих Фроммның (Фромм, 2008) тұлғаның даму теориялары орынборлық алаштықтардың ғұмыр белестерін анықтауға көмегін тигізеді. Аталған ғылыми бағыттарды тарих ғылымының тарихилық, объективтілік және әлеуметтік зерттеу қағидаларымен ұштастыра отырып қолдану тақырыпты тарихи тұрғыда, хронологиялық ретте, сабақтастықта, ер балалардың әлеуметтік ортасын зерделеуге мүмкіндік берді.

Зерттеу қағидалары талдау, жүйелеу, жалпығылыми индуктивті, дедуктивті және ретроспективтілік, салыстырмалы-тарихи, баяндау, сипаттау, қорыту әдістерімен тығыз байланыста қолданылды.

Талқылау. Ондаған жылдар бойы «жабық» тақырыптар қатарынан орын алған Алаш қозғалысы тарихын терең зерделеген сайын оның әлі де ашылмаған қырларының көп екендігіне көз жеткізіліп келеді. Зерттелуге тиіс мәселелердің бірі Орынбор ерлер гимназиясында білім алған Алаш қайраткерлерінің балалық шағы екендігі дау тудырмайды, себебі осы тұрасында іргелі еңбектерді былай қойғанда ғылыми мақалалардың өздері жарық көрмеген. Интернет ресурстарында бұрын жарияланған еңбектерден үзінді немесе шолу ғана орын алған. К.Нұрпейістің (Нұрпейіс, 1995.) Алаш қозғалысына арналған еңбегінде орынборлық гимназия тәлімгерлерінің есімдері ғана аталады. М. Қойгелдиев өзінің іргелі зерттеуінде (Қойгелдиев, 1995: 264) Әбубәкір Алдияровқа біршама тоқталады. Ғалым өзінің «Ұстанымы биік зиялы» атты мақаласында (Қойгелдиев, 2016) Әбубәкір Алдияровтың әкесі туралы жазған. Алаш арысы Әбубәкірдің саяси қуғын-сүргінге түсуін, тағдырын, азаматтық ұстанымын

ашады. Медицина саласы зерттеушілерінің қазақтың тұңғыш дәрігерлері туралы ақпарат беретін еңбектері жарық көрді. Солардың арасында Алаш қозғалысының белді мүшелері болған дәрігерлер жөнінде жазылған зерттеулер ерекшеленді. Ә.Х. Досахановтың «Біріншілер: Алаш дәрігерлері» (Досаханов, 2020) атты екі томдық еңбегінің 1-томында Ә. Алдияровтың, Ғали-Ахмет Арынғазиевтің өмірі мен дәрігерлік қызметі көрсетіледі. А. Әлжанов, Ә. Шокин, Ә. Досахановтың бірлескен еңбегінде (Әлжанов, 1984) алғашқы қазақ дәрігерлерінің ғұмыры және денсаулық сақтау жолындағы еңбектері баяндалады. С.Ордабековтың мақаласында (Ордабеков, 2020) қазақтан шыққан тұңғыш дәрігерлер туралы айтылса, Н.Қ. Оташева орынборлық Алаш қайраткерлеріне қысқаша тоқталады. Сонымен қатар «Қазақстан». Ұлттық энциклопедияда (Ұлттық энциклопедия, 1998: 264) және «Алаш. Алашорда» атты энциклопедияда (Ғ.Әнес, 2009) Ә. Алдияров туралы қысқаша мәлімет берілген.

«Қаһарлы 1916 жыл» атты құжаттар мен материалдар жинағынан (Қаһарлы 1916 жыл, 1998) Ә. Алдияровтың I дүниежүзілік соғыс кезінде майданның қара жұмысында дәрігерлік қызмет еткенін, Ыбырай Алтынсариннің үш томдық шығармалар жинағының үшінші томында (Алтынсарин, 1978) Әбубәкір Алдияровтың атақты ағартушының шәкірті болғандығын дәйектейтін деректер көрініс тапқан.

Ресейлік тарихнамада Орынбор губерниясындағы тұңғыш білім беру мекемелері, XIX ғасырдағы білім беру мекемелері жүйесінің дамуы, алғашқы орта оқу орындары тарихына арналған еңбектер жеткілікті. Дегенмен Орынбор ерлер гимназиясы арнайы зерделенген зерттеулер орын алмаған. Тек В.С.Болодуриннің монографиясында (Болодурин, 2001) Орынбор ерлер гимназиясы қысқаша сипатталады.

Зерттеу нәтижелері. Орынбор ерлер гимназиясының ашылуы. Ресей империясы XIX-XX ғасырдың басында орта білім беретін оқу орындарын: губерниялық училищелер немесе гимназияларды ашты. Мұндай оқу орындарының ашылуына патша үкіметі ғана емес қазақтар да мүдделі болды. Империяның мақсаты бір жағынан жергілікті билік орындарына қажетті орыс емес халық өкілдерінен төменгі шендегі мамандарды даярлау, өздеріне көмек көрсететін әлеуметтік топты қалыптастыру болса, екінші жағынан орта оқу орындарын бітіргендерге жоғары оқу орындарына (университеттерге) түсуге мүмкіндік тудырды. Ал қазақ халқы XIX ғасырда Алаш қайраткері Отыншы Әлжановтың сөзімен айтқанда, «өнер, ғылымнан артық нәрсенің болмайтындығына, оларды білген кісінің азбайтындығына да, тозбайтындығына, өнерпаз, ғылымы бар адамдардың қандай жағдай тумасын күнін көретіндігіне» (Әлжанов, 2004) көз жеткізе бастады. Сондықтан да адамзаттың басты құндылықтарының бірі ғылым мен білімге ұмтылды. Жай ғана ағартушылық емес жаңаша білім алуға бет бұрды. Себебі молладан білім алған балаға қарағанда орыс-қазақ мектептерінде, гимназияларда оқығандардың болашағының жарқын болатындығы уақыт өткен сайын айқын сезіле түсті.

Гимназиялар ер және қыз балаларды оқытуға арналды. Қазақ даласында осындай бірнеше гимназиялар жұмыс істеді. Солардың бірі - 1868 жылы ашылған Орынбор ерлер гимназиясы. Орынборда ерлер азаматтық гимназиясын ашу мәселесін 1865 жылы Орынбор губерниялық қала мәртебесін алған кезде генерал-губернатор Н.А. Крыжановский мен Қазан оқу округінің сенімді өкілі Шестаков көтерді (Оренбургский исторический календарь, 1903:83). Ал Жетісу жерінде дәл осындай орта оқу орны – Верный ерлер гимназиясы араға сегіз жылдай уақыт салып, 1876 жылдың 1 қыркүйегінде Түркістан өлкесінің тұңғыш генерал-губернаторы Константин Петрович Кауфманның өтініші бойынша ашылды. Орынбор губерниясының тұрғындары арасында гимназия ашу және оқу ғимаратын үшін қайырымдылық қоры ұйымдастырылды. Гимназиялардың ашылуы жергілікті көшпелі халықтың

балаларының орта білім алуына және одан әрі оқуын Ресей империясының университеттерінде жалғастыруға жол ашты.

Фото 1. Орынбор ерлер гимназиясының сыртқы көрінісі. Дерек: <https://koyrakh.livejournal.com/>
[Foto 1. Exterior view of the Orenburg men's gymnasium. (<https://koyrakh.livejournal.com/>)]

Ер балалар гимназиясы 1874 жылға дейін Қазан оқу округінің, ал 1874 жылдың мамыр айынан 1918 жылға дейін Орынбор оқу округінің қарамағында болды (ООБМА, 79-қ. 1-т. 2-іс, 1-п). 1804 жылы 5 қарашада император І Александр бекіткен жаңа «Университеттерге қарасты оқу орындарының Жарғысына» сәйкес Ресей империясының аумағы алты оқу округіне бөлінді. Олардың әрқайсысын округтің және университеттің сенімді өкілі (попечитель) басқарды. Орынбор губерниясының аумағы Қазан оқу округіне қаратылды. Округ Қазан қаласында І Александрдың университет ашу туралы бекіткен грамотасымен және Жарлығымен ашылды. Округтің сенімді өкілі де осы университетте болды.

1874 жылы 18 мамырда Орынбор оқу округі құрылды. Округтің құрамына заманауи Башқұртстан, Орынбор, Перм, Свердлов, Челябин, Қостанай, Ақтөбе, Орал облыстарының аумағында орналасқан оқу орындары енгізілді. Оқу округінің жеке басылымы «Орынбор оқу округінің хабаршысы» (Вестник Оренбургского учебного округа) ХІХ ғасырдың екінші жартысы ХХ ғасырдың бас кезінде тұрақты түрде шығарылып тұрды. Оның беттерінде округтің қызметі, білім беруге қатысты материалдар, ақпарат, хабарлама және т.б. басылды. 1874 жылы губернияның уездік және халықтық төменгі училищелері Орынбор-Ор аудандық халықтық училищелерінің инспекторының қол астына қаратылды. 1875 жылдан бастап Ресей Халық ағарту министрі граф Д.А. Толстойдың бастамасымен және 1872 жылдың 31 мамырындағы «Қалалық училищелер туралы Ережеге» сәйкес Ресей империясында уездік училищелерді тұрғындарының санына қарай бір, екі-үш, төрт сыныптық қалалық училищелерге айналдыру басталды (ООБМА, 77-қ. 1-т. 381-іс, 3-п). Осы Ереженің оныншы пунктіне сәйкес үш сыныптық училищелердің әрбір сыныбында екі жылдық курстар ашылды. Осылайша үш сыныптық училищелерде оқу мерзімі алты жылды құрады. Орынбордағы 1-ші үш сыныптық училищедегі - ерлер гимназиясындағы оқу ұзақтығы дәл осындай болып белгіленді. Қазақ балаларының басым көпшілігі білім алуды даярлық сыныптарынан бастады. Бұл сыныптың өзі екі курстан тұрды. Осылардың барлығын қосқанда қазақтар гимназияларда сегіз жыл оқыды.

Пансионда тұру ережесі және гимназияның әлеуеті. 1877 жылы дайындық сыныбына оқуға қабылданған қазақ балаларына арналған пансион ашылды. Пансионға қабылданған әрбір оқушының әкесі міндеттемеге қол қойды. Міндеттеме он пункттен тұрды. Оның алғашқы тармақшасында гимназиядағы оқу ақысының уақытында, жылына екі рет қаңтар-ақпан және шілде-тамыз айларында жарты жыл бұрын

алдын-ала төленіп қойылуы тиіс екендігі, олай болмаған жағдайда тәлімгердің оқудан шығарылатыны қадап жазылған. Екінші тармақшасында демалыс, мейрам күндері тәлімгердің қатаң бақылауға алынатындығы, сұранып кеткен жағдайда өзін гимназияның моральдық және арнайы ережелеріне сай лайықты ұстауы, белгіленген нысанда киініп жүру қажеттілігі айтылған. Әкелері балалары мейрам күндері демалысқа шығу үшін өтініш жазуға міндетті болған. Мәселен, Ақтөбе уезі Бөрте болысы №2-ауылының тұрғыны Мұхамеджан Ибрагимов ұлдары Сүлеймен және Ғали Ибрагимовтерді Құрбан айт мейрамына байланысты демалысқа шығуларын сұрап, 1898 жылы 15 ақпанда гимназия директорының атына өтініш жазған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 31-іс, 5-п).

Міндеттеменің үшінші тармақшасында концерт, театр, цирк тәрізді қоғамдық орындарға балалардың ата-анасымен немесе қамқоршысымен баруға, келеңсіз жағдайлардан алыс жүруге тиіс екендіктері көрсетілген. Науқастанып қалған немесе басқа да жағдайлар орын алған кезде шұғыл гимназия басшылығына хабар беру қажеттілігі төртінші тармақшада айтылды (ООБМА, 79-қ. 1-т. 31-іс, 246-п).

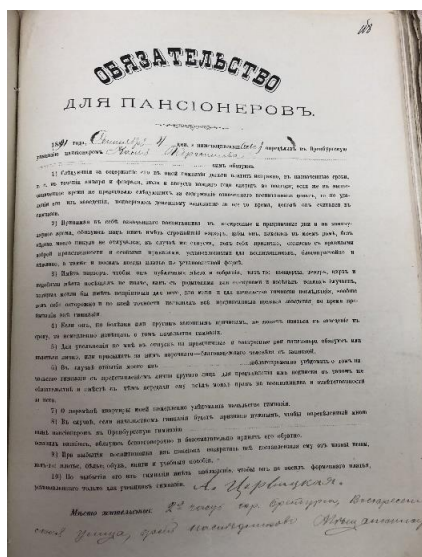

Фото 2. Пансионерлерге арналған міндеттеме. Дерек: ООБМА, 79-қ. 1-т. 54-іс, 118-п.
[Foto 2. A commitment for boarders (United State Archive of the Orenburg Region. F. 79. D. 54. L. 118.)]

Бұл міндеттеменің Верный ерлер гимназиясы жанындағы бұратаналарға арналған оқушылар пәтерінде, яғни пансионда тұрудың 1877 жылы 19 мамырда Түркістан генерал-губернаторы бекіткен ережеден айтарлықтай айырмашылығы болды. Ереже он тармақшадан тұрғанымен мазмұны жағынан ерекшеленді. Бұл ережеде пансионның халық ағарту ісіне қазақтардың ерікті қайырымдылықтары есебінен қамтамасыз етілетіндігі, гимназияда оқитындардың және оған үміткер ретінде дайындалып жатқандардың пәтерде тегін, қазына есебінен тұратындығы, онда тұратын оқушының жасы алтыдан кіші және оннан үлкен емес, дені сау болуы тиістігіне баса назар аударылған еді.

1912 жылдың 25 маусымындағы «Жоғары бастауыш училищелер туралы Ереже» бойынша қалалық училищелер жоғары бастауыш училищелері болып қайта құрылды. Ережеге сәйкес өлкедегі Верный, Орынбор тәрізді қалалардағы ер балаларға арналған гимназиялар өз жұмыстарын табысты түрде жалғастырды. Осы гимназияларда бірқатар Алаш қайраткерлері білім алды. Орынбор ерлер гимназиясы білікті оқытушылық құрамымен ерекшеленді. Гимназия қабырғасында 1894 жылы университеттер мен филология институттарын бітірген 13 мұғалім, орта оқу орындарын - 2, теологиялық

семинарияны - 1, шетелдік оқу орындарын - 1 ұстаз еңбек етті. Верный ерлер гимназиясына қарағанда оның іргелі және оқушыларға арналған үш кітапханасынан өзге дене шынықтыру, тарих, жаратылыстану кабинеттері сапалы білім беруге септесті. Жыл сайын 46 атаудағы мерзімді басылымдарға жазылу жүргізілді. Осыдан-ақ кітапханалар қорының молдығы және оқу үдерісінің қажетті әдебиеттермен қамтамасыз етілу деңгейі байқалады. Басқару жүйесіне бірнеше қоғамдық бірлестіктер, сенімді адамдар, педагогикалық кеңестер, шаруашылық комитеті енді. XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдың басы аралығында Орынбор ерлер гимназиясы аймақтағы азаматтық орта білім беретін озық оқу орны ретінде танымал болды (Научно-справочное издание, 2019: 397-398). Онда білім беру классикалық сипатта жүрді. Классикалық білім беруге сәйкес ежелгі тілдер (грек, латын және т.б.), Құдай заңы, әдебиет және математика оқытылды. Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін Орынборда екі мемлекеттік ерлер гимназиясы болған. Екінші Орынбор ерлер гимназиясы 1914 жылы ашылды. Бастапқыда гимназияның төрт сыныбы Орынбор реалды училищесінің, бесінші сыныбы бірінші ерлер гимназиясының (1868 жылы ашылған Орынбор ерлер гимназиясы кейде осылай аталды) 1-ші ғимаратында орналасты. Алғашқы гимназия, мұғалімдердің біліктілігі, материалдық-техникалық базасы, салт-дәстүрі жағынан көш бастап тұрды. 1917 жылға дейін классикалық оқу бағдарламасы бойынша білім берген гимназиялар тәлімгерлерге оқуларын университеттерде жалғастыруға мүмкіндік берді.

Орынбор ерлер гимназиясының мұғалімдері жыл бойына сабақтан тыс оқу-тәрбие жұмыстарын ұйымдастырып, жүйелі түрде өткізіп отырды. Оқу орнының танымалдығы онда өткізілген әдеби-музыкалық кештер арқылы артты. Тәлімгерлер қалалық іс-шараларға белсенді араласты. Өртістердің өнер көрсетулері, атақты адамдармен кездесу ұйымдастыру дәстүрге айналды. Мәселен, 1891 жылы Жапонияға сапарынан қайтар жолында болашақ император II Николай гимназияға арнайы тоқтаған.

Гимназия оқушыларының әлеуметтік және діни құрамы әркелкі болды. Мұнда мұсылмандармен, православие дінін ұстанушылармен қатар өзге де сенімдегі балалар білім алды. Оқу орны жанында православие шіркеуі жұмыс істеді. Гимназия мен пансионат қазынадан, студенттердің жарналарынан және жеке тұлғалардың қайырымдылықтарынан қаржыландырылды. Гимназияның коммерциялық банкте жеке есепшоты болды (Болодурин, 2001: 20). Дегенмен оқу орнында тән өзіндік ерекшеліктер орын алды. Гимназиядағы жеткіншектердің оқу үлгерімі үнемі жоғары бола бермеді, өйткені оған түрлі әлеуметтік топ өкілдерінің балалары қабылданды. Балалардың кейбіреулерінің гимназияға дейінгі білімі қанағаттанарлық болса, енді біреулерінің бастауыш білімі төмен деңгейде тұрды. Баланы гимназияға қабылдауда орыс тілінен білімі тексерілген. Ауылдан келген, оған дейін бірде-бір орысша сөз білмейтін баланың орыс тілінде білім алуы оңайға түспеген. Гимназияға дейін орыс тілін білетін қазақ балалары сирек кездесті. Оқуға қабылданғандардың қабілеті де әртүрлі болғандығы да хақ. Сондықтан да курста қалдыру, оны қайта оқу, әсіресе дайындық сыныбын қайта оқу, сынақ, емтихан тапсыруда қанағаттанарлықсыз бағалар алу қалыпты, қарапайым оқиғалар ретінде саналды.

Әбубәкір мен Сәлімгерейдің білім алуы. Егер Верный ерлер гимназиясында жүзден аса қазақ балалары білім алса, Орынбордағы оқу орнында олардың саны көп болмады. XIX ғасырдың соңы - XX ғасырдың басында гимназияда Әбубәкір Алдияров, Сәлімгерей Нұралыханов, Ғали (Қали) Ибрагимов, Есмұрат Айшуақов, Сүлеймен Ибрагимов, Әбубәкір Сейдалин, Ғали-Ахмет Арынғазиев, Оспан Белтіріков білім алса, архив құжаттары 1910 жылы Әбубәкір Балғымбаевтың, Иса Қисықовтың, Қарасай Қойайдаровтың, Нұрмұхамед Қалменовтың, Өтеген Бөлебаевтың оқығанын дәйектейді.

Орынбор ерлер гимназиясына алғашқылардың бірі болып қабылданғандардың қатарында Әбубәкір Алдияров болды. Алайда оның гимназиядағы күнделікті өміріне, тәртібіне, оқу үлгеріміне қатысты құжаттар, кондуитті, яғни жеке айып парақшасы архив қорларында сақталмаған. Әбубәкір туралы ақпаратты 1899 жылы гимназияны тәмамдауға байланысты сынақтарға кіргізуді өтінген VIII-сынып оқушыларының тізімі берілген құжаттан табуға болады (ООБМА, 79-к. 1-т. 39-іс, 38-50-п). Тізімнен Ә. Алдияровтың сыныптағы 22 оқушының ішінде екі қазақтың бірі болғанын анық көрінеді. Гимназияны тәмамдауға байланысты емтихандарға кіргізуді сұрап Әбубәкір 1899 жылы 5 сәуірде директордың атына өтініш жазған. Гимназия басшылығы бітіруші түлекке емтихандарға кіруге рұқсат беру үшін оның білім алуын, тәртібін, материалдық жағдайын егжей-тегжейлі тексерген. Гимназияда оқушының сабақтарға қатысуы басты назарға алынған. Сол себепті тәлімгердің қатысқан және жіберген сабақтары мұқият тексеріліп, саны айқындалған. Мәселен, 1898-1899 оқу жылында VIII сынып оқушысының сабақтарға қатысу уақытының төменгі мөлшері 708, ал жоғарғысы - 844 сағат болып белгіленген. Себебі балалардың барлығы бірдей шет тілдерін және т.б. қосымша пәндерді оқымаған. Әбубәкірдің қатысуы 675 сағатты құраған. Науқасына байланысты 33 сағатты жіберіп қойған. Дегенмен пайызға шаққанда оның сабақтарға қатысуы 4,8% болған (бұл көрсеткіш 5,0% болуы тиіс). Әбубәкірден де жиі сабақтарға науқастанып қалуына орай бара алмай қалған балалар болды. Солардың бірі - Иван Лебедев, ол 107 сағат сабақ жіберіп алған.

Әбубәкірмен бір сыныпта Сәлімгерей Нұралыханов оқыды. Жастайынан тиянақты, мақсатшыл, зерек Сәлімгерей бар-жоғы 7 сағат қана сабақтардан қалған (ООБМА, 79-к. 1-т. 39-іс, 37-п). Оқушының сабақтарға тұрақты әрі тиянақты қатысуы жоғары бағаланған. Сондықтан да балалар сабақтардан қалмауға тырысқан, сол себепті гимназия тәлімгерлері себепсіз бірде-бір сабақ жібермеген.

Жоғарыда айтылған құжатта гимназияны тәмамдаушылардың туған жылы, жері, наным-сенімі, білімі, сабақтарға қатысуы, дайындалуы, жазбаша жұмыстарды орындауды, білім алуға қызығушылығы, пәндерден алған бағалары көрсетілген. Әбубәкірдің туған жылы көрсетілмей жасы жиырмада, ал Әбубәкірдің «туған жері - Торғай облысы Николаев уезі Сарыой (Сарай) болысының №6-ауылы, діні - мұсылман, шыққан тегі - құрметті азамат әулеті, тәртібі жақсы, барлық пәндер бойынша сабақтарына тыңғылықты дайындалады» - делінген. Гимназияны бітіріп жатқан тұста Сәлімгерей 21 жаста болған. Хорунжийдің ұлы - Сәлімгерей Астраханда туылған, тәртібі өте жақсы, барлық пәндерге бірдей қызығушылықпен қараған (ООБМА, 79-к. 1-т. 39-іс, 47-п).

Гимназияның курстары бойынша Әбубәкірдің үлгерімі мынадай болған: Құдай заңдары, география – 5, тарих – 4, орыс, неміс, француз 6 латын, грек тілдері, логика, математика, физика, математикалық география – 3, жалпы үлгерімі – 3,5 (ООБМА, 79-к. 1-т. 39-іс, 38-қ.п 39-п). Архив құжаттары дәйектейтіндей, Орынбор ерлер гимназиясында балалар орыс тілінен өзге төрт шет тілін оқып, меңгерген. Ал заманауи гимназиялар екі шет тілін оқытумен шектеледі. Мұның өзі XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында орта білім алуға қойылған талаптың өте жоғары болғандығынан хабар береді. Сәлімгерей Құдай заңдарынан – 5, латын, француз, тарих, география – 4, орыс тілі, логика, математика, физика, математикалық географиядан – 3 алған, жалпы үлгерімі – 3,6 бағаны құраған. Ол неміс және грек тілдерін оқымаған.

Әбубәкірге әдебиет пәнінен емтихан сұрақтары драма туралы түсінік. Драмаға қатысты талаптар. А.Пушкиннің «Скупой рыцарь» драмасының мазмұнын ашуды талап еткен 20-билет келген. Сәлімгерей осы пәннен сынақта әдебиет туралы түсінікті ашып, әдебиетті теориялық және тарихи тұрғыда зерттеуді, әдебиет теориясының жалпы және

жеке бөліктерін көрсеткен. Карамзиннің «Татарлардың Киевті қоршауы және басып алуы» шығармасынан үзіндіні талдап, Ломоносовтың «Кешкі ой толғауларын» жатқа айтуға тиіс болған. Сынақ комиссиясының шешімімен екі оқушыға да қанағаттанарлық деген балл қойылған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 188-190-п).

Әбубәкір математика пәнінен курьерлер туралы есеп; түзудің жазықтыққа перпендикулярлық белгісі теоремасы сауалдары бар билетке жауап беріп, аттестациялық комиссия оны қанағаттанарлық деп бағаланған. Сәлімгерейдің бөлшек көрсеткіші бар шамаларға амалдар сұрағына берген жауабы өте жақсы деп бағаланған. Екінші үшбұрыштың жазық бұрыштарының қасиеттері сұрағына бойынша «жақсы» деген баға алған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 190-қ.п). «Жақсы» деген қорытынды балл қойылған. Сынақ билеті екі сұрақтан тұратындықтан қорытынды баға екі жауапқа ортақ балл түрінде қойылған. Сұрақтар пәндер бойынша сынақтың күрделі әрі қиын болғанын аңғартады. Жазбаша түрде қабылданған емтихандардың ұзақтығы бір жарым сағатқа созылған. Оқушылардың жазба жұмыстарына пән мұғалімінен өзге оқытушы сын пікір берген. Мұның өзі оқушылардың жазбаларын тексеруде «бармақ басты, көз қысты» әрекеттердің мүлде орын алмаған дегенді білдіреді.

Сәлімгерей мен Әбубәкір әскери гимнастика пәніне қатысып, одан «жақсы» деген баға алған. Бір таңқаларлығы бұл пәннен 22 оқушының ешқайсысы «өте жақсы» деген баға алмаған, 15 оқушы «жақсы», 7-еуі қанағаттанарлық білім деңгейін көрсеткен (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 58-п).

Ә.Алдияров пен С. Нұралыхановқа орта білім куәліктері табысталған. Дәл осындай қалыптағы куәлік гимназияны тәмамдаған барлық оқушыларға берілген.

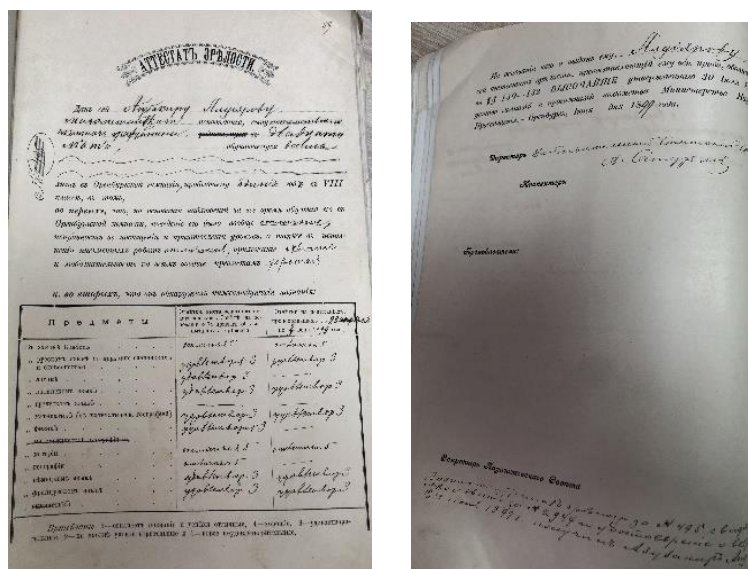

Фото 3. Ә. Алдияровтың орта білім туралы куәлігі. Дерек: ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 59-п.
[Foto 3. A. Aldiyarov's certificate of maturity (United State Archive of the Orenburg Region. F. 79. D. 39. L. 59.)]

Гимназияны бітіруші Әбубәкір Алдияров жоғары білім алу мақсатында Қазан императорлық университетінің медицина факультетін (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 59, 170-171-п) таңдаған. Гимназияның ережесіне сәйкес директор бітіруші түлектің таңдаған жоғары оқу орны ректорының атына хат жазып, тәлімгерге мінездеме және гимназияны бітіргені туралы куәлік берген.

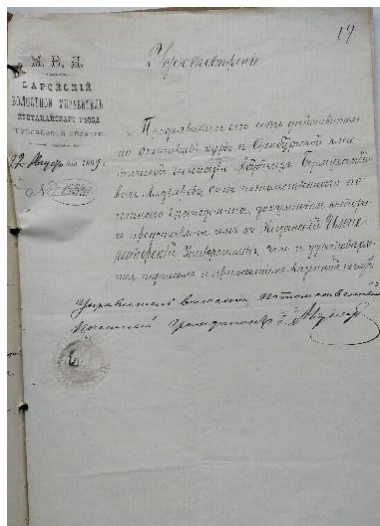

Фото 4. Ә. Алдияровка берілген куәлік. Дерек: ТР ҰА. 977-қ. Ж.і -т. 33565-іс. 14-п.
[Foto 4. The certificate issued to Aldiyarov A (National Archives of the Republic of Tatarstan F.977. Description of personal affairs. D.33565. L.14.)]

1899 жылдың 2 маусымындағы № 644 деп тіркелген Қазан императорлық университеті ректорының атына жазылған хатта бітіруші Ә. Алдияровка берілген мінездемеде оның құрметті азаматтың ұлы, тәрбиелі, әулетті, ауқатты отбасынан шыққаны, материалдық жағынан қамтамасыз етілгені, гимназияға түсер кезде орыс тілінен жақсы білім деңгейін көрсеткені, гимназияда оқыған жылдары пансионда тұрғаны, қазақ балаларына арналған шәкіртақының иесі болғаны баяндалған. «Әбубәкір жолдастарымен және басқа да адамдармен қарым-қатынаста өте инабатты, ешқашан дөрекілік көрсетпейді, тәртібі үнемі үздік, ойлау қабілетінде оғаш ештеңе байқалмайды» (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 244-п) деген педагогикалық кеңес мүшелерінің жазбасынан болашақ Алаш қайраткерінің тегі, жарқын болмысы, биік тұлғасы анық көрінеді.

Сәлімгерей Нұралыханов Петербург университетінің заң факультетін таңдаған. Осы оқу орны ректорының атына жолданған хатта Халық Ағарту министрлігінің 1887 жылдың 7 маусымындағы циркулярлық өкіміне сәйкес Санкт-Петербург университетінде оқуларын жалғастыруды қалаған Орынбор ерлер гимназиясын бітіруші Герман Галкинге, Сәлімгерей Нұралыхановқа, Владимир Ивановқа, Михаил Бычковқа, Александр Конопасевичке, Владимир Конопасевичке, Николай Павловқа, Анатолий Тимашевке мінездеме беріліп отырылығандығы айтылған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 243-п). Мінездемеде «Сәлімгерей Бөкей ордасының қазағы, қайтыс болған хоружний сұлтанның ұлы, Орынбор Неплюев кадет корпусында аздаған білім алған, мұсылман, жасы жиырмада, гимназияда тоғыз жыл оқыды. Зиялы отбасында өскен бала үйінде орыс тілін жақсы білген. Осының және парасаттылығының арқасында гимназиядағы курстар бойынша жақсы көрсеткіштерге қол жеткізді. Бөкей ордасы қазақтарына арналған шәкіртақыны иеленді, пансионда тұрды. Достарымен қарым-қатынаста үнемі әдептілік танытты. Мінезі жұмсақ, көңіл көтеруге бейімділігі байқалады. Тәртібі әрқашан үздік болды. Ойлау қабілетінде және болмысында оғаш қылықтары байқалмады» (ООБМА, 79-қ. 1-т. 39-іс, 245-п), - деп жазылды. Бұл адами сипаттамадан текті отбасынан шыққан Сәлімгерейдің өзге балалармен салыстырғандағы бейнесі, тұлғасы айқын көрінеді.

Гимназиядағы тектілер. 1899 жылы гимназияның алтыншы сыныбын Әбубәкір Сейдалиев бітірген. Осы кезде оқу орнының директоры қызметін А.Н. Сатурнов атқарған. Архив қорында оған алтыншы сыныпты бітіргені туралы куәлік берілгендігін

дәйектейтін құжат сақталған. Куәлікте Ә. Сейдалиннің Құдай заңдарынан 5, тарихтан, герграфиядан – 4, орыс, латын, неміс, француз тілдерінен, математикадан – 3 балл алып, жақсы білім жетістіктеріне қол жеткізген (ООБМА, 79-қ. 1-т. 37-іс. 116-п). Ол 1881 жылы Торғай облысы Николаев уезі Арақарағай болысында дүниеге келген. 1891 жылы Орынбор ерлер гимназиясы дайындық курсының бірінші сыныбына шәкіртақыға оқуға қабылданған. Гимназиядан кейін оқуын Қазан ветеринарлық институтында жалғастыруды көздеген. Қазан ветеринарлық институты директорының 1899 жылы 7 шілдеде Орынбор ерлер гимназиясының директорына хат жазып, Әбубәкір Сейдалин және Сүлеймен Ибрагимовтың аталмыш жоғары оқу орнына қабылдауды өтінгендерін, олардың моральдық, адамгершілік қасиеттері, саяси сенімділіктері жөнінде егжей-тегжейлі мәлімет жіберуін өтінген (ООБМА, 79-қ. 1-т. 37-іс. 216-п).

Алаш арысы Ғали (Қали) Ибрагимовтің гимназияға оқуға түсуіне әкесі Мұхамеджан ықпал еткен. 1891 жылы түскен. Ол баласын шәкіртақымен оқуға қабылдауды өтініп, Торғай облысы әскери губернаторының атына өтініш жазған. Губернатордың 1891 жылы Орынбор ерлер гимназиясы директорының атына жазған хатында шәкіртақыға оқуға Торғай уезі Сарықопа болысының қазағы Белтірік Тұрлыбаевтың ұлы Оспанмен бірге Елек уезі Бөрте болысының тұрғыны Мұхамеджан Ибрагимовтың баласы Ғалиді қабылдауды өтінген (ООБМА, 79-қ. 1-т. 54-іс, 116-п). Бұдан кейін Мұхамеджан Ибрагимовтың 1891 жылы 11 қыркүйектегі өтініші бойынша Ғали гимназияның бірінші сыныбына қабылданып, пансионда тұру үшін міндеттемеге қол қойған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 54-іс, 117-п).

Архив қорында сақтаулы құжаттарда Ғалидың 1881 жылы Торғай облысында туылғандығы, сабақтардан қалмайтындығы, жақсы дайындалатындығы, жазбаша жұмыстарды тыңғылықты орындайтындығы, сыныпта назарын оқуға салатындығы жөнінде мәліметтер бар. Ғали гимназияны бітіру сынақтарына кіруге рұқсат сұрап, 1901 жылы сәуір айында өтініш берген (ООБМА, 79-қ. 1-т. 54-іс, 29-п). Гимназияда оқыған Құдай заңдарынан өте жақсы, орыс тілі, логика, латын тілі, алгебра, физика, география, тарих, неміс тілі, француз тілі пәндерінен қанағаттанарлық бағалар алған. Емтихандарын сәтті тапсырған Ғалиға ортақ үлгідегі орта білім туралы куәлік берілген (ООБМА, 79-қ. 1-т. 54-іс, 115-п).

Ғали Ибрагимовке берілген мінездемеде оның он жасында гимназияға дайындық сыныбына түспей қабылданғаны, екі рет курста қалдырылғаны, жиырма жасында оқуын тәмамдағаны жазылған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 54-іс, 137-п). «Мінезі салмақты, тұйық, бәріне өзінің қажырлы, табанды еңбегі мен ынтасының арқасында қол жеткізеді. Осы қасиеттерінің және сабақтарға тұрақты әрі жинақы түрде қатысуы нәтижесінде гимназияның толық курсын бітіруге дейін жетті. Мұндай қабілет бұратаналардың бәріне бірдей тән емес. Ғ. Ибрагимов білім алу барысында үнемі пансионда тұрды және қазақ шәкіртақысын иеленуші болды. Пансионда да, гимназия қабырғасында да, одан тыс жерлерде де өзін байыпты ұстайды. Мінезі жуас, қарапайым, тәрбиешілер мен оқытушыларына әрқашан құрметпен қарайды. Гимназияның ережелерін ешқашан бұзған емес, ешбір айып, ескерту алмады. Барлық пәндерді игеру оңайға түспегені белгілі, алайда ол барлық күш-жігерін білім алуға жұмсады. Болашағынан зор үміт күттіреді» деген сипаттамадан Ғалидің еңбекқор, білімге, құштар, алдына мақсат қоя білген бозбала болғандығы анық байқалады.

Гимназияны бітірушілердің және ары қарай білім алуларын жалғастыруда түсетін оқу орындары көрсетілген тізімде Ғали Ибрагимов те Әбубәкір Алдияров тәрізді Қазан университетінің медицина факультетін таңдағаны жазылған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 54-іс, 85-қ.п). 1936 жылы Ақтөбе облыстық партия комитеті есеп-статистикалық секторының меңгерушісі Широченконың жоғарғы органдарға берген «Алашорда партиясы мүшелерінің» тізімінде Ғ. Ибрагимов 154 адамның қатарында 113-і болып көрсетілген

(АОМА. 13-қ. 8-т. 176-іс. 4-п.). Бұдан басқа Ғали Ибрагимовтың өмірі мен қызметі туралы деректер кездеспейді.

Орынбор ерлер гимназиясын 1900-1901 жылдары бітіргендердің қатарында Ғали-Ахмет Арынғазиев те болды. VIII-сынып оқушыларының тізімі берілген құжатта Ғали «1879 жылы тамыз айында Торғай облысында дүниеге келген, әкесі қазақ, мұсылман, он жасында гимназияға түскен, мінез-құлқы жақсы» деген мәлімет келтірілген (ООБМА, 79-қ. 1-т. 38-іс, 28-п). 1900 жылдың 1 сәуірінде 1 директордың атына өтініш жазып, бітіру емтихандарына жіберуін сұраған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 38-іс, 2-п). Ол 1900 жылы 15 мамыр - 2 маусым аралығында француз тілі, латын тілі, орыс тілі, математика, алгебра, тарих, логика, география, математикалық география, физика пәндерінен «қанағаттанарлық», Құдай заңдарынан «өте жақсы», әдебиеттен «жақсы» деген баға алған. Сабақтарға қатысқан сағаттарының саны - барлығы 587. Себепті жағдайларға байланысты 26 сағатты жіберіп алған. Барлық бітірушілердің қатарында Ғали-Ахметке берілген мінездеме оның пансионда тұрғандығы, Торғай облысы атынан шәкіртақы алғандығы айтылған. «Өзінің қабілетінің, сабақтарға үнемі қатысуының арқасында оқыған курстары бойынша жақсы білім нәтижелеріне қол жеткізді, ақырын білім қорын жинақтады. Жолдастарымен қарым-қатынаста сыпайы, жуас, қарапайым, оғаш қылықтары байқалмады, қаржылық жағынан жеткіліксіз жағдайда болды» (ООБМА, 79-қ. 1-т. 38-іс, 79-п) деген сипаттама біраз жайттан хабар береді. Бірқатар пәндерден «қанағаттанарлық» білім деңгейін көрсетсе де сол курстардың аралық сынақтарында «жақсы» деген баға алған. Шәкіртақыға оқыған, пансионда тұрған Ғали-Ахметтің шыққан тегі ақсүйек, арғы атасы - Есім, Қайып хандар болса, бергісі - Арынғазы хан. Ғали-Ахметтің әкесі - Сафа Торғай облысы Елек уездік басқармасында қызмет атқарған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 38-іс, 79-п). Мұны Елек уезі бастығының атты полицияның аға күзетшісі Сафа Арынғазиевқа берген 1890 жылдың 8 тамызында берген анықтамасы дәйектейді. Анықтамада Сафаның 1890 жылы 23 шілде 7 тамыз аралығында Қобда болысындағы сайлауда болғандығына байланысты ұлы Ғали-Ахметті мерзімінде гимназияға әкеле алмағандығы, осыны өзінің қолы және мөр арқылы растайтындығы жазылған (ООБМА, 79-қ. 1-т. 38-іс, 103-п). Гимназияға дейін Ғали-Ахмет жергілікті орыс-қазақ мектебін бітірген.

Орынборлық Алаш қайраткерлері. Гимназияны тәмамдаған Әбубәкір Қазан императорлық университетінің медицина факультетіне оқуға түсіп, генерал адъютант Крыжановский атындағы шәкіртақыға оқыды. Н.А. Крыжановский атындағы шәкіртақы революцияға дейінгі кезеңде Қазан университетінің қабырғасында қазақ дәрігерлерін даярлау ісінде едәуір рөл атқарды. Сондай-ақ Қазақстанның басқа облыстары үшін үлгі болды (Әлжанов, 1984: 23). 1888 жылдың 21 мамырындағы императордың жарлығы бойынша Қазан университетінде оқитын жастарға 28 қазыналық Сібір шәкіртақысы белгіленді. Олардың 10-ы Батыс Сібір жоғары оқу орындарына бөлінді. 1899-1900 жылдарға дейін Қазан университеті басқармасының ұйғаруымен тек заң факультетінде оқитындарға аударылды. 1900 жылдан бастап 10 шәкіртақы медицина факультетінде білім алатын студенттерге берілді. Сөйтіп, Далалық өлкенің алғашқы қазақ дәрігерлері осы шәкіртақыларды пайдаланып, білім алды Қазыналық шәкіртақыны пайдаланғандар жоғары оқу орнын бітірген соң Дала өлкесінде бір жарым жыл қызмет етуге міндетті болды (Әлжанов, 1984: 24).

Жастайынан зерек, алғыр, орыс және шет тілдерін, әсіресе латын тілін меңгерген бозбалаға университетте оқу аса қиынға соқпады. Әбубәкір барлық медициналық пәндерден, әсіресе фармакология рецептурасынан, дәрігерлік диагностикадан, хирургиялық паталогия және терапиядан жоғары баға алды. Сондықтан да университетті 1904 жылы күміс медальмен бітіріп шықты.

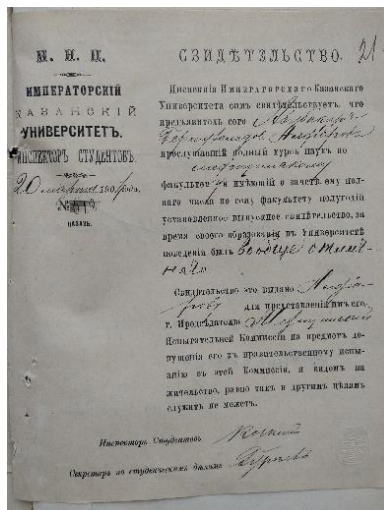

Фото 5. Ә. Алдияровтың А. Алдияров медицина факультетінде ғылымның толық курсын тыңдағаны туралы куәлігі. Дерек: ТР ҰА, 977-қ. Ж.і - т. 33565-іс, 21-п.
[Foto 5. A.A. Aldiyarov's certificate of listening to the full course of sciences at the Faculty of Medicine (National Archives of the Republic of Tatarstan F. 977. Description of personal affairs. D. 33565. L. 21.)]

Алаш арысы 1916 жылға дейін Ақтөбе, Қостанай өңірінде және Троицк қаласында дәрігер болып қызмет істеді. 1908 жылы белгілі ақын Сұлтанмахмұт Торайғыровтың көзіне сәтті ота жасаған.

Әбубәкірдің білікті, өз кәсібіне адал дәрігер болғандығын одан емделген адамдардың пікірлері дәлелдейді. Мәселен, Г. Шоқаеваның 1913 жылы «Айқап» журналының сегізінші нөміріне жариялаған мақаласында Троицк ауруханасының дәрігері Ә. Алдияровтың хал үстінде жатқан адамды емдеп шығарғаны, медициналық көмек алу үшін жұрттың оған келуге құштар екендігі айтылған (Әлжанов, 1984: 54). I дүние жүзілік соғыс басталған тұста Ә. Бөкейхановтың қазақ жастарына, соның ішінде дәрігерлеріне арнаған үндеуін қабыл алған Әбубәкір Белоруссияға қара жұмысқа алынған қазақтар арасына өз еркімен барып, дәрігерлік қызмет атқарды. Халықаралық Қызыл Крест қоғамында жұмыс істеді. Аз уақыттың ішінде оның майдан жұмысындағы қазақ жігіттеріне жасаған дәрігерлік қызметі аса елеулі болған. Ол жөнінде Минскі жанындағы 9-дружина жігіттерінің атынан Нығметолла Қайымекеұлы «Қазаққа» «Доктор Әбубәкір Алдияров жақсы қарап, көп пайдасы тиіп тұр. Бауырларына ерінбей еткен қызметі үшін тәңір жарылқасын айтамыз», - деп жазған (Қойгелдиев, 1995: 203).

Ақпан революциясының жеңісінен кейін елге оралған Әбубәкір құрылып жатқан қазақ комитеттерінің, I және II жалпықазақ съездерінің жұмысына белсене араласты. II жалпықазақ съезінде Алашорда үкіметінің мүшесі болып сайланды. Алашорданың Қостанай уезі комитетінің және Торғай облыстық комитетінің мүшесі болды. Қостанай уезі қазақтарының төтенше съезінде Алаш автономиясы туралы баяндама жасады.

Ғ. Арынғазиев гимназияны тәмамдағаннан соң Мәскеудегі ауыл шаруашылық институтына түсуді көздеп, осы оқу орнына емтихан тапсырған. Алайда науқасына байланысты Қазан императорлық университетінің медицина факультетіне ауыстырылған. 1900 жылдың 31 қазанында университет басшылығының бұйрығымен студенттер қатарына қабылданған. Ол да Ә. Алдияров тәрізді Н.А. Крыжановский атындағы шәкіртақы алып отырды. 1904 жылдан бастап оның өмірінде айтулы оқиғалар орын алды. 1904 жылдың 24 мамырынан 20 тамыз аралығында демалысқа шыққан. Алайда Ғали-Ахмет туған жері Ақтөбеге бармай Екатеринбург қаласына сүйіктісі Нина Простосердоваға аттанған. Демалыстан үш айға кешігіп келген Ғали-Ахмет 1904 жылдың 25 қарашасында университет ректорының атына өтініш жазып,

өзін студенттер қатарында қалдыруын сұраған. Оқудан қалу себебі сол жылдың 26 қыркүйегінде дворян Н.В. Простосердовтың қызы Нинаға үйленуіне байланысты православие дінін қабылдап, аты-жөнін Георгий Леонидович деп өзгерткен. Осыларды айғақтайтын құжаттарының бар екендігін алдыға тартқан. Ғали-Ахметтің орыс қызына үйленуі және шоқынуы оның тағдырын өзгертті.

1905 жылы Ғали-Ахмет студенттердің революциялық қозғалысына қатысқаны үшін оқудан шығарылып, орыс-жапон соғысына дәрігер етіп жіберген. Соғыс аяқталғаннан кейін университетке қайта қабылданып, оны 1907 жылы қыркүйекте бітіріп, Нижний Тагил қаласына уақытша жер аударылған. Осы қалада және Свердловскіде 20 жыл бойы қалалық ауруханда бас дәрігер болып еңбек етті. Алайда ол бөгде дінді қабылдағаны үшін туысқандарының алдындағы қорқынышын жеңе алмай сол қалада қалып қалған. Ғұмыры атасы Арынғазы ханмен тағдырлас болды. Атасын патша билігі Калуга қаласында үй қамақта ұстап, елге оралуына тиым салса, Ғали-Ахметтің туған жеріне баруына шоқынуы кедергі болды. Дегенмен туған жерінен жырақта қызмет етсе де аумалы-төкпелі 1917 жылы Ғали-Ахмет қазақ ұлт-азаттық қозғалысынан шет қалмады. 1917 жылғы желтоқсанда «Алаш» партиясының Орынборда Торғай облыстық комитеті ашылып, оған 14 адам мүше болды. А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов; Е. Омаров және т.б. қатарына Ғ. Арынғазиев та кірді (Қойгелдиев, 1995: 308). 1917 жылы жалпықазақ съезін ұйымдастыру ісіне Алаш арыстарына Қ. Арынғазиев қосылған (Қойгелдиев, 1995: 326). Ол 1948 жылы Нижний Тагил қаласында қайтыс болған.

Қорытынды. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Орынбор кадет корпусы, рухани семинария, қыздар институты мен қыздар епархиалды училищесі сияқты бірқатар оқу орындарымен бірге ерлер гимназиясы жабылып қалды. Оқу орындарының ғимараттары әскери бөлімдерге, госпитальдарға, босқындарға берілді, мүліктері талан-таражға түсті. Большевиктік билік білім алуды тегін әрі барлық тұрғындарға міндетті етті. Гимназиялардың орнына біртұтас еңбек мектептері келді. Осыған орай революцияға дейінгі оқу орындарының атаулары ресми түрде өзгертіліп, нөмірленген бірінші немесе екінші басқыштағы кеңестік еңбек мектептерінің атаулары берілді. 1918 жылдың 23 қаңтарында «Шіркеуді мемлекеттен және мектептерді шіркеуден бөлу туралы» декрет қабылданды. 1919–1920 оқу жылында барлық мектепте ер балалар мен қыздарды біріктіріп оқыту енгізілді.

Орынбор ерлер гимназиясы қазақтардың оқу-ағарту ісінде айтарлықтай рөл атқарды. Оны бітіргендердің бірі Алаш қайраткері атанып, ұлт-азаттық күреске араласса, екіншілері кеңес өкіметіне қызмет етті. Гимназия жеткіншектерді терең білім алуға, аянбай еңбек етуге, алдына мақсат қоюға үйретті. Соның нәтижесінде олар білімдерін жоғары оқу орындарында жалғастырды. Мұнда да жақсы оқып, өз істерінің білікті мамандарына айналды, қазақ халқының мүддесіне адал еңбек етті. Ақпан революциясынан кейін Торғай облыстық және уездік қазақ комитеттерінің, жалпықазақ съездердерінің жұмысына қатысты, Алашорда үкіметіне мүше және мүшелікке кандидат болды. Алайда Орынбор ерлер гимназиясында білім алған өрендердің есімдері белгілі болғанымен араларында өмірі мен тағдыры беймәлім азаматтардың бар екендігін зерттеу барысы анық байқатты. Орынборлық ұмыт қалған тарихи тұлғалардың ғұмырын зерделеу - болашақтың еншісі.

Дереккөздер

- АОМА — Ақтөбе облысының мемлекеттік архиві
ООБМА — Орынбор облысының біріктірілген мемлекеттік архиві
ТР ҰА — Татарстан Республикасы ұлттық архиві.

Sources

NA RT — National Archives of the Republic of Tatarstan
 SAAR — State Archives of Aktobe Region
 USAOR — United State Archive of the Orenburg Region

Әдебиеттер тізімі

- Алаш. Алашорда, 2009 — *Алаш. Алашорда: энциклопедия* / құраст. Ғ.Әнес, С. Смағұлова. Алматы: Арыс, 2009. 544 б.
- Алтынсарин, 1978 — *Алтынсарин И.* Собрание сочинений. В трех томах. Т 3. Ответ. ред. Б. Сулейменов. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1978. 352 с.
- Әлжанов, 1984 — *Әлжанов А, Шокин Ә, Досаханов Ә.* Алғашқы қазақ дәрігерлері. Алматы: Қазақстан, 1984. 88 б.
- Блок, 1986 — *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. Изд. 2-е, доп., пер. Е.М. Лысенко. М.: Наука, 1986. 255 с.
- Болодурын, 2001 — *Болодурын В.С.* Образование и педагогическая мысль в Оренбуржье. Страницы истории (1735-1940 годы). Оренбургское книжное издательство, 2001. 320 с.
- Бродель — *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV-XVIII вв. (В 3-х томах). Том 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное. М.: Прогресс, 1986. 623 с.
- Гуссерль, 2008 — *Гуссерль Э.* Идея феноменологии. М, ИЦ Гуманитарная академия, 2008. 224 с.
- Досаханов, 2020 — *Досаханов А.Х.* Первые: врачи Алаш. 1-т. Алматы: Сөздік-Словарь, 2020. 320 с.
- Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясы, 2005 — *Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясы.* Бас ред. Б. Аяған. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы», 2005. 728 б.
- Қаһарлы 1916 жыл — *Қаһарлы 1916 жыл.* Құжаттар мен материалдар жинағы – Грозный 1916 год. Сб. док. и матер. 2 т. Составители: Асанова С.А., Ижанов З. и др. Алматы: Қазақстан, 1998. 247 с.
- Қойгелдиев, 1995 — *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Алматы, 1995. 368 б.
- Қойгелдиев, 2016 — *Қойгелдиев М.* Ұстанымы биік зиялы//Қазақ әдебиеті. 26 тамыз 2026.
- Лавджой, 2001 — *Лавджой А.О.* Великая цепь бытия [The Great Chain of Being]. A Study of The History of An Idea / Пер. с англ. В. Софронова-Антомони. М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. 376 с.
- Нұрпейіс, 1995 — *Нұрпейіс К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы, 1995. 256 б.
- Ордабеков, 2020 — *Ордабеков С.* Қазақтан шыққан тұңғыш дәрігерлер // Ақиқат, 2020. № 12. Б. 69-74.
- Оренбургский исторический календарь, 1903 — *Оренбургский исторический календарь.* Открытие в Оренбурге мужской гимназии // Оренбургский исторический календарь на 1904 год / составитель П.Н. Столпянский. Оренбург: Типография Н.Г. Волкова, 1903. 96 с.
- Оташева, 2022 — *Оташева Н.Қ.* Алаш қайраткерлері халық жадында //Алаш мұрасы: өткеннен болашаққа: Алаш ұлттық-демократиялық қозғалысының 105 жылдығына арналған республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Қостанай, 2022. Б. 51-56.
- Сорокин — *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов; Пер. с англ. М.: Политиздат, 1992. 543 с.
- Февр, 1991 — *Февр Л.* Бой за историю. М.: Наука, 1991. 632 с.
- Фромм, 2008 — *Фромм Э.* Человек для самого себя / Пер. с англ. Э. Спировой. М.: АСТ, 2008. 349 с.
- Эриксон, 1996 — *Эриксон Э.Г.* Детство и общество. Изд. 2-е, перераб. и доп. / Пер. с англ. СПб.: Ленато, АСТ, Фонд Университетская книга, 1996. 592 с.

References

- Alash. Alashorda, 2009 — *Alash. Alashorda: enciklopediya*[Alash. Alashorda: encyclopedia]. Qyrast. G. Anes, S. Smaglyova. Almaty, 2009. 544 p. (In Kaz.).
- Aljanov, 1984 — *Aljanov A, Shokin A, Dosahanov A.* Algashqy qazaq darigerleri. [The first Kazakh doctors]. Almaty, 1984. 88 p. (In Kaz.).

- Altynsarin, 1978 — *Altynsarin I.* Sobranie sochineni. [Collected works. In three volumes] / V trekh tomah. T 3. Otvet. red. B. Suleymenov. Alma-Ata, 1978. 352 p. (In Russ.).
- Blok, 1986 – Blok M. Apology of history or the craft of a historian. [The apology of history or the craft of the historian]. Ed. 2nd, additional, trans. EAT. Lysenko. M., 1986. 255 p. (In Russia).
- Bolodurin, 2001 — *Bolodurin V.S.* Obrazovanie i pedagogicheskaya mysl v Orenburzhe. Stranicy istorii (1735-1940 gody). [Education and pedagogical thought in Orenburg region. Pages of history (1735-1940)]. Orenburg, 2001. 320 p. (In Russ.).
- Braudel, 1986 — *Braudel F.* Material civilization, economics and capitalism XV-XVIII centuries. (In 3 volumes). [Material civilization, economics and capitalism of the XV-XVIII centuries (In 3 volumes)]. Volume 1. Structures of everyday life: possible and impossible. M., 1986. 623 p. (In Russ.).
- Dosahanov, 2020 — *Dosahanov A.H.* Pervye: vrachi Alash. [First: doctors of Alash] 1-t. Almaty: Sozdik - Slovar, 2020. 320 p. (In Russ.).
- Erickson, 1996 — *Erickson E. G.* Childhood and Society. [Childhood and society]. 2nd ed., reprint. St. Petersburg, 1996. 592 p.
- Febr, 1991 — *Febr L.* Fights for history. [Fighting for history]. M., 1991. 632 p. (In Russia).
- Fromm, 2008 — *Fromm E.* A man for himself [A man for himself] / Transl. E. Spirova. M., 2008. 349 p.
- Husserl, 2008 — *Husserl E.* The idea of phenomenology. [The idea of phenomenology.]. M., 2008. 224 p. (In Russ.).
- Lovejoy, 2001 — *Lovejoy A.O.* The Great Chain of Being – The Great Chain of Being: A Study of The History of An Idea / Transl. by V. Sofronova-Anthony. M., 2001. 376 p.
- Nurpeis, 1995 - Nurpeis K. Alaş ham Alaşorda. [Alash and AlashOrda]. Almaty, 1995. 256 p. (In Kaz.).
- Ordabekov, 2020 — *Ordabekov S.* Qazaqtan shyqqan tynqysh darigerler [The first doctors of Kazakh origin] // *Aqiqat*. 2020. №12. Pp. 69-74. (In Kaz.).
- Orenburgskii istoricheskii kalendar, 1903 — *Orenburgskii istoricheskii kalendar*. [Orenburg Historical Calendar]. Otkrytie v Orenburge muzhskoj gimnazii // *Orenburgskii istoricheskii kalendar na 1904 god* / Comp. P.N. Stolpyanskii. Orenburg, 1903. 96 p. (In Russia).
- Otasheva, 2022 — *Otasheva N.K.* Alash qajratkerleri halyq jadynda [Alash figures in the memory of the people] // *Alash myrasy: otkennen bolashaqqa: Alash yltyq-demokratiyalq qozgalysynyn 105 jyldygyna arналған respubliqalyq gylymi-tajiribelik konferenciya materialdary*. Qostanaj, 2022. Pp. 51-56. (In Kaz.).
- Qaharly, 1916 — *Qaharly 1916 lyl*. Qyjattar men materialdar jinagy – Groznyj 1916 god. Sb.dok. i mater. [The terrible year of 1916. Collection of documents and materials]. 2 t. Sostaviteli: Asanova S.A., Izhanov Z. i dr. Almaty, 1998. 247 p. (In Kaz., In Russ.).
- Qazaqstan. Yltyq enciklopediyasy, 2005 – *Qazaqstan. Yltyq enciklopediyasy*. [Kazakhstan. The National Encyclopedia]. Bas red. B. Ayagan. Almaty, 2005. 728 p. (In Kaz.).
- Qojgeldiev, 1995 — *Qojgeldiev M.* Alash qozgalysy. [Alash movement]. Almaty, 1995. 368 p. (In Kaz.).
- Qojgeldiev, 2016 — *Qojgeldiev M.* Ystanymy biik ziyaly [Intelligent with a high position]. *Qazaq adabieti*. 26 tamyz 2026. (In Kaz.).
- Sorokin, 1992 — *Sorokin P.A.* Schelom. Civilization. Society [Human. Civilization. Society]. General. Ed., Comp. A.Yu. Sogomonov. M.: Pilitizdat, 1992. 543 p. (In Russ.).

ОТАН ТАРИХЫ. 2024 № 27 (1)

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Тухтаева М.С. (Узбекистан) РЕНЕССАНС И ОБРАЗ ЦАРИЦЫ ТОМИРИС.....	5
Оспанова А.К. ҚАЙЫП МҰХАММЕД ХАННЫҢ ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНА ЖАЗҒАН ХАТТАРЫНА ОСМАНЛЫ АРХИВ ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ ТАЛДАУ (XVIII ғ.).....	21
Қартова З.К., Көмеков Б.Е., Әлібай Е.А. ҚАЗАҚ БИЛЕУШІЛЕРІ ТӘУЕКЕЛІ МЕН ТҮРСЫН МҰХАММЕД ЖАРЛЫҚТАРЫНЫҢ ДЕРЕКТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУІ.....	34
Кuanbay O. THE MAIN PRINCIPLES AND COURSES OF TAUKE KHAN'S FOREIGN AND INTERNAL POLICIES, AND THE CORE TENETS OF THE LEGAL CODE "ZHETI ZHARGY".....	48
Бейсембаева А.Р. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XV-ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XVIII ВВ.).....	65
Zhumatay S. THE COMPLICATION OF KAZAKH-DZUNGARIAN RELATIONS IN THE 20S OF THE XVIII CENTURY.....	79
Шашаев Ә.Қ., Мақсұтова А.А., Досқараева А.А. ӘБІЛҚАЙЫР ХАННЫҢ РЕСЕЙ БИЛГІМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	92
Беркінбаев О.У. XVIII ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ӘМІРСАНА КӨТЕРІЛІСІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖАСАҚТАРЫ.....	105
Алимова Д. (Узбекистан) ТРИ ШТРИХА К ИСТОРИИ ПАЛОМНИЧЕСТВА ИЗ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ К СВЯТЫНЯМ МЕККИ (вторая половина XIX – начало XX вв.).....	117
Мұхатова О.Х., Оразов Р.Е. ОРЫНБОР ЕРЛЕР ГИМНАЗИЯСЫ ЖӘНЕ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ.....	132
Рахымқұлов Д.А. БЕКБОЛАТ ӘШЕКЕЙҰЛЫ БАСТАҒАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС (XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ. ЖЕТІСУ ӨЛКЕСІ).....	150
Ratkhiddinov R.K. (Узбекистан) HISTORY OF THE HEALTH CARE SYSTEM OF THE COUNTRY OF TURKESTAN IN THE YEARS 1917-1924: AS IN THE EXAMPLE OF FERGANA PROVINCE.....	172
Аяган Б.Г., Маликова С.З. ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МАГЖАНА ЖУМАБАЕВА В ПЕТРОПАВЛОВСКЕ В 1918-1921 ГОДЫ (ПО ДАННЫМ АРХИВОВ И ВОСПОМИНАНИЯМ СОВРЕМЕННИКОВ).....	180
Рыскулов Т.А. ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИСКАНДЕРА ЖОЛАМАНОВА – ПЕРВОГО КАЗАХСКОГО НАРКОМА КЫРГЫЗСТАНА В 1920-1930-Х ГГ.....	198
Абуов Н.А., Картова З.К. ИСТОРИЯ МИГРАЦИЙ НЕМЦЕВ В КАЗАХСТАН В XX ВЕКЕ: ВЛИЯНИЕ НА ЭТНИЧНОСТЬ И ГРАЖДАНСКУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ.....	213
Rysbekov T.Z., Rysbekova S.T., Shintimirova V.G. HISTORICAL PERSONALISTICS OF KAZAKHSTAN AND ACADEMICIAN R.V. SULEIMENOV.....	230
АРХЕОЛОГИЯ / ЭТНОГРАФИЯ / ЭПИГРАФИКА	
Қасенали А.Е., Қасенова А.Д., Дүйсенбай Д.Б. САРЫОБА АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ КЕШЕНІНДЕГІ ҚЫПШАҚ УАҚЫТЫНЫҢ ҒИБАДАТХАНАСЫ.....	248
Сейітханұлы Ш. (Монголия), Жанықұлов Н. ҚАЗАҚ РУ-ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ТАҢБАЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЭПИГРАФИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ЗЕРДЕЛЕУ.....	263

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.
